

ספרות שמות גיטין – יצירה ומשמעות

רפאל קרויזר/ הרצאה בקונגרס העולמי ה-17 למדעי היהדות

א. בשנת 1876 פירסם המשורר והמשכיל יהודה לייב גורדון הידוע בכינויו יל"ג פואמה עברית בשם 'קוצו של יוד' הלוועגת לממסד הרבני, לחומרותיו וליחסו לנשים. השם של הפואמה נקרא כך על שם הקטע בו מתאר יל"ג את מנת ייסוריה של בת שוע בשעת גירושה:

ביום הראשון לסדר "נצבים"
קרא רב ופסי אליו את שני דיניו,
ויפתח האחד את צרור המכתבים
ויצא את הגט ויקראהו לפניו:
"הכל כהלכה, – אמר – כל רעותא אין;
השליח יוכל למסרו אל הנגרשת".
אך כמעט שם רב ופסי בגט עין
קרא אל השליח: אל תקרב לגשת!
הטָרם תראו: כי הגט איננו קשר:
השם הלל כתוב בו בלי יו"ד, חסר.
הדין הקורא, מקבל, יודע ח"ן,
החליט על פי "האר"י" כי הלל נכתב חסר,

נימת הפולמוס כיוונה לפגוע בחוליה הלכתית שנתפסה בעיני יל"ג כחלשה ושרירותית וזה הדקדוק הרבני בדיני 'שמות גיטין'.

כשנה לאחר פרסומה של הפואמה בהשחר, בשנת 1877 פירסם ראש בית המדרש לרבנים בווינה אהרן ילינק חיבור בשם 'קונטרס המזכיר' ובו הוא מונה למעלה משבעים קונטרסים, ספרים ומקורות הלכתיים בדפוס שנכתבו לצורך 'שמות גיטין'.

רשימה זו היא רשימה חלקית ומאז ועד לשנה זו ממשיכים להתפרסם ספרים עבי כרס של אופני רישום השמות לצורך כתיבת הגט.

מהי ספרות שמות גיטין? כיצד נוצרה ומה המשמעויות השונות שהיא מגלמת?

בדקות הקרובות אני רוצה לספר לכם את סיפורה של אחת הסוגות המרתקות בארון הספרים היהודי ולעמוד על חלק קטן מהמשמעויות הטמונות בספרות 'שמות גיטין'.

ב. באופן כללי ניתן לומר כי ספרות 'שמות גיטין' הינה ספרות לקסיקלית המתעדת את אופני כתיבת שמות אנשים ונשים לצורך מסמכי הגירושין והנישואין, את מדרגם ההלכתי ומעמדם של שמות עצם וכינויים ואף את דרכי כתיבתם של שמות ערים ונהרות לצורך כתיבתם המדויקת בטופס הגט.

ספרות 'שמות גיטין' מוגדרת בספרות המחקר כשייכת לסוגה הספרותית של ספרות מקצועית הלכתית. ספרות המיועדת לרבנים ודיינים העורכים טקסי גירושין. ספרות זו החלה להתפתח במוצאי ימי הביניים באשכנז, כבר במחצית השנייה של המאה הי"ד היו רשימות ובהן תעתיקי שמות עם הוראות כתיבה מדויקות לגיטין. עם המעבר של המרכז היהודי מזרחה במאה הט"ז התבססו רשימות אלו ונוספו להן הסברים מילוניים על מוצא השמות העברי והלועזי וגלגוליהם.

ספרות זו שימשה אבן יסוד לכל פסיקה בהלכות גיטין. כל רב ודיין בבואו לסדר גט נזקק להשתמש ברשימות אלו כדי לדעת כיצד לאיית נכון את השם העברי ואת כינויו הלועזיים. פולמוסים הלכתיים רבים נסובו סביב נושאים אלו בספרות השו"ת החל מהמאה הי"ד. ספרות זו לא באה לדפוס עד לתחילת המאה השבע עשרה וכנספח לשולחן ערוך הודפסו רשימות של 'שמות גיטין' רק לקראת סוף המאה הי"ז עם הדפסת פירוש בית שמואל על אבן העזר בשנת 1694. אולם הספרות המודפסת בתחום זה אינה אלא קצה קרחון עצום של ספרות כתבי יד ענפה שהוחזקה בידי רבנים ופוסקים ושימרה מסורות פסיקה מקומיות בתחומים אלו שהועברו בקפדנות והשתמרו בארכיונים של בתי הדין המקומיים.

ג. ראשיתה המושגית של ספרות זו נעוצה בחובה האמורה במשנה ובתלמוד לכתוב את שמות המגרש והמתגרשת בגט, במקרה בו נכתב טעות בשמות הבעל והאשה הגט

פסול. לבד משמות המגרש והמתגרשת כותבים בגט גם את שמות אבותיהם כדי לזהות את המתגרשים.

נובע מכך שאדם הנקרא בשני שמות שונים במקומות שונים כותבים את שמו העיקרי בגט ולצדו כותבים את המשפט 'וכל שם שיש לי' - איש פלוני וכל שם שיש לו. ראוי לציין שמזמן התלמוד ועד למאות האחרונות לא היה נוהג רווח לקרוא לילד או לילדה בשני שמות בעת הענקת השם ושני שמות הם בדרך כלל כתוצאה מבריחה או מעבר ממדינה למדינה או כאשר משנים את השם מחמת חולי. במצב בו יש שני שמות נאמר במשנה לכתוב את השם העיקרי בתוספת המילים 'וכל שם שיש לי'. כך הובנה הוראה זו וכך היה המנהג כפי שמופיע בספרות הגאונים ובכל הגיטין מן הגניזה הידועים לנו.

באשכנז ובצרפת בימי הביניים נוצר מצב מצוי בו אדם אחד נשא שני שמות שונים באותה עיר ולא מחמת ששינה את שמו, אלא שני שמות שהיו בשימוש במרחבים נפרדים, האחד שם עברי והאחר שם לועזי. ובשפתם של ראשונים אשכנזיים 'שם של קודש ושם של חול'. שם הלעז שימש בבואו במגע עם הסביבה הנוכרית, בעסקי המסחר והחולין ושם העברי אשר ניתן לו בבואו בברית שימש בבית הכנסת בשעת קריאת התורה, בכתיבת הכתובה, בכתובת על גבי המצבה ובספרי הזיכרון (הממורבוך).

יש קושי לשמור על מרחבים סטריליים ולכן יש זליגה מתמשכת של שם החול לתוך מרחב הקודש ושמות שנוצרו מתוך המגע עם הסביבה הנוכרית כמו 'זלמן' שלמה – סולמון – סלמן – זלמן נקלטו במהרה לתוך מרחב הקודש.

ד. רבינו תם גדול בעלי התוספות שחי במאה ה"ב בצפון צרפת הורה בהכרעה הלכתית חדשנית לכתוב את כל שמות המגרש והמתגרשת בגט ולא להסתפק בנוסח האחיד של כתיבת השם בתוספת המילים 'וכל שם שיש לי'. בהוראה זו הכניס רבינו תם את שמות הלעז המשמשים במרחב החולין לתוך מסמך הגט שנערך בבית הדין לצורך טקס דתי. כחלק מפעילותו למניעת הלעז בגיטין הורה רבינו תם שיש לכתוב את כל שמותיהם וכינוייהם של המגרש והמתגרשת בגט.

הוראה זו של רבינו תם יצרה שינוי משמעותי מאוד ביחס לשמות הלעז - הכינויים ומעתה נוצר לבית הדין מסדרי הגט עבודה רבה לברר מהו התעתיק הנכון לעברית של שמות אלו כדי לכתבם בצורה נכונה בגט.

השאלות שעלולות להישאל על דרכי התעתיק הנכון של שמות עבריים אינן רבות, שמות אלו לקוחים מתוך המקורות הכתובים או התנ"ך או התלמוד והמדרשים ושאלות על דרך הכתיבה נובעות בעיקר מצורת כתיב מלא או חסר של שמות כמו הילל. אולם שאלות על שמות הלעז ודרכי התעתיק של גוצלק או גושטעלק האם השם הוא מכינוי גוף או גוט- טוב וכן בגאטליב האם הוא כינוי לידידיה – אהוב ה' או אהוב טוב וכך בעשרות ומאות שמות כינוי שבקל משתנה משמעות השם וזיהויו יש צורך בבירור אטימולוגי של שרשי השם, מקורו ואופן כתיבתו.

הוראה זו של רבינו תם שהתפשטה באשכנז ובצרפת היא תחילתה וראשיתה של ספרות השמות האשכנזית לענייני גיטין.

אולם ברצוני להראות כי הוראה זו אינה משמעותית רק למבוכת דרכי האיות של שם הלעז אלא למגוון רחב של משמעויות ביחס לשאלות זהות חריפות המתרחשות בסביבה דו לשונית המנהלת חיים בשתי שפות במקביל. לטענתי ספרות שמות גיטין משקפת מכלול מורכב של יחסים של הרבנים והממסד ההלכתי כלפי שמות לעז והמטען אותו הם נושאים וכלפי מערכת היחסים בין שם העברי לשם הלעז או בין הקודש ובין החול.

ה. כדי להבין חלק מהשיח הרוחש מתחת לשטח ביחסיהם של הרבנים לשמות נוכריים נפנה לעיין בפולמוס אחד שהתרחש בקרקוב במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה (בשנת 1626) בין רבה של קרקוב רבי יואל סירקיס הידוע בכינוי הב"ח על שם ספרו בית חדש לבין רבני קרקוב וראשי הישיבה בה ביניהם רבי יהושע העשל חריף מחבר הספר מגיני שלמה ושו"ת פני יהושע ורבי נתן נטע שפירא בעל מגלה עמוקות מגדולי רבני פולין במאה השבע עשרה.

ראשית נתבונן על שני מונחים הלכתיים המשמשים בכתיבת השמות בגט. כשבא בית הדין לכתוב בגט את שמו של אדם הנושא שני שמות, יש לפניו שתי צורות כתיבה, צורה אחת היא 'דמתקרי' וצורה שנייה 'המכונה' צורה אחת היא לכתוב ראובן **דמתקרי** חיים כלומר ראובן שנקרא חיים וצורה שנייה היא ראובן **המכונה** חיים. אין דרך לכתוב ראובן חיים מכיוון שלא מדובר באדם הנקרא בשני השמות ברצף, יש מקום אחד בו הוא נקרא ראובן ומקום אחר בו הוא נקרא חיים, השם ראובן חיים ברצף לא קיים.

מקורן של שתי צורות הכתיבה הוא במאה הי"ג בדבריו של רבינו פרץ הכותב בהגהתו לסמ"ק 'והעולם רגילים לכתוב דמתקרי כששם השני בלשון עברי וכששם השני בלשון לעז כותבין המכונה'. כלומר צורת הכתיב 'דמתקרי' שימשה במקרה בו שני השמות

היו שמות עבריים וצורת הכתיב 'המכונה' שימשה במקרה בו שם האחד היה שם עברי והשם השני שם לעז.

וכך היה הנוהג האשכנזי לכתוב שם עברי נוסף תחת המונח 'דמתקרי' ולכתוב את שם הלעז תחת המונח 'המכונה'.

עכשיו נראה כיצד נושא הנראה אזוטרי כמו שאלת הכתיבה של שם הלעז תחת המונח 'מכונה או המונח 'דמתקרי' יצר פולמוס חריף בין רבני קרקוב והמשיך להשפיע במשך שנים רבות.

הב"ח כותב בתשובה מיוחדת שפרסם להגנתו 'על דבר הגט הניתן מבית דיני ... וכתבתי בו מרדכי המכונה מרדוש בן יצחק המכונה אייזק דמתקריא לובא וכל שום וחניכא דאית ליה ויש מי שמהרהר ומתרעם ... שהיה ראוי לכתוב המכונה לובא למנהגינו דכל שהוא לעז כותבים המכונה ... ועתה באתי להציע טעמי ונימוקי לפני ראשי ישיבות הגדולים שבישראל במלכותינו זה המה יראו ויבינו ויודו על האמת והצדק כמשפט לאהובי האמת...'

על פי הכללים ההלכתיים עוד מימי רבינו פרץ ועד הכרעת הרמ"א והנוהג באשכנז ופולין היה צריך לכתוב שם לעז 'לובא' תחת המונח 'המכונה' אולם הב"ח בפסק תקדימי מפר כלל זה וכותב את השם לובא תחת המונח 'דמתקריא' ועל זה כותב בעל המגיני שלמה 'הגט שכתוב בו המכונה אייזק דמתקריא לובא הוא פסול ואפילו אם ניסת תצא ואפשר שהולד נמי ממזר כדפירשתי שהוא שינוי השם וצריך לסדר גט אחר כאשר כתבתי יצחק המכונה אייזק והמכונה לובא'

מה עומד מאחורי אותה מחלוקת גדולה כאשר הב"ח מכשיר לכתחילה וכל רבני קראקא פוסלים אפילו בדיעבד גט שכבר ניתן?

בין השניים, הב"ח והמגיני שלמה קיים ויכוח היסטורי עמוק מאוד על המשמעות של ספרי שמות גיטין ועל מערך היחסים בין שמות הלעז לשמות העבריים.

טענת המגיני שלמה כנגד הב"ח היא על הפרתו את הכללים העתיקים של צורת היחס היהודי לשמות הלעז שהיהודים סיגלו לעצמם בארצות פזוריהם. לטענת רבני קראקא כתיבת שם הלעז בגט תחת המונח 'מכונה' היא פעולה מכוונת של הפוסקים הראשונים, שנוצרה כדי לבטא יחס של זלזול כלפי שם הלעז ולהדגיש שהוא אינו השם האמתי.

וכך כותב המגיני שלמה 'ולי נראה ליתן טעם מה שתקנו לכתוב דמתקרי על שם הקדוש והמכונה על שם הלעז, דשם הלעז לא ניחא ליה לישראל דרוב שמות לעז שמות גויים

הם או דומה להם, כדאיתא בגמרא ישראל שבחו"ל שמותיהן כשמות גוים ויודעים שבשביל שלא שינו את שמם נגאלו, לכן תקנו על שם הקדוש לכתוב דמתקרי שראוי לקרות בו שאינו שם גוי, אבל על שם הלעז כותבין המכונה להורות ששם זה הוא כינוי כאילו שלא ברצונו קוראין עצמן בשמו הלעז וק"ל"

כלומר טענת המגיני שלמה כנגד האופן שהב"ח כתב את השם לובא היא שיש כאן פגיעה בתקנה קדומה לכתוב את שמות הלעז תחת המונח 'המכונה' מתוך מטרה להראות שלא ברצונו היהודים קוראים לעצמם בשמות לעז.

תשובתו של הב"ח לטענה זו אף היא מרתקת ביותר ומלמדת על תפיסתו ההיסטורית של הב"ח את ספרות שמות גיטין. הב"ח טוען כי שמות הלעז אינם שרירותיים אלא הם קשורים לשם העברי או מבחינה פונטית או מבחינת התוכן שהשם בא לבטא כמו שלמה שכיניו זלמן וזהו שם נכרי בעל קרבה פונטית לשם העברי או כמו יהודה ולייב שלייב הוא אריה בלשון לעז ולכן הוא קשור מהותית לשם העברי 'גור אריה יהודה'. לטענת הב"ח שמות הלעז הקשורים לשמות העבריים נכתבו תחת המונח 'המכונה' לא מפאת הזלזול בשם הלעז אלא להיפך מפני קרבתו לשם העברי ולכן הוא כינוי של השם, כלומר דרך נוספת בה ניתן לתאר את השם עצמו. בניגוד לשם עברי נוסף שהוא שם שונה שאינו כינוי לשם העברי הראשון לכן נכתב תחת המונח 'דמתקרי', שם הלעז אינו שם אחר הניתן לאדם אלא צורת קריאה נוספת של שם העברי המתאימה לשפה המדוברת.

לטענת הב"ח כל רשימות השמות שנכתבו על ידי רבנים באשכנז הייתה להם מטרה לבאר ולחשוף את שמות הלעז הקרובים לשם העברי ולהצביע איזה שם לעז ניתן לשם עברי ושמות לעז אלו המופיעים בספרי 'שמות גיטין' נכתבים תחת המונח 'המכונה'. מעתה טוען הב"ח השם 'לובא' שאיננו שם לעז הקשור לשם עברי כלשהוא אלא פירושו אהוב וניתן לנער מחמת אהבת אביו אליו הרי שלא שייך לכתבו תחת המונח 'המכונה' שהרי אינו הכינוי של שם העברי אלא שם בפני עצמו ולכן צריכים לכותבו תחת המונח 'דמתקרי'.

הב"ח כותב 'והכי מסתברא ודאי דכל שהלעז יוצא ממשמעות שם העברי בין שהוא פי' ולעז ממש לשם העברי בין שאינו לעז שלו ממש א"נ אותיות הלעז הן אותיות שם העברי ויוצא ממנו בשינוי קצת כל זה הוא כינוי לשם העברי. אבל כל היכא שאין לו יד ורגל לשם העברי והוא ממש שם אחר לגמרי אף על פי שהוא לעז נראה ודאי שאין זה כינוי אלא שם אחר לגמרי'.

"ואין להקשות על זה מאליעזר המכונה ליפמן ומתתיה המכונה ליברמן ומנוח המכונה מענדל וכיוצא בזה מהרבה שמות דלכאורה אין כנויין כלל לשם העברי ואפ"ה מנהג שלנו לכתוב המכונה כמו שנמצא בכל סדרי גיטין מהגדולים שלפנינו לפי מנהג משפחה ומשפחה דאיכא למימר באין ספק דהקדמונים היו יודעין ובקיאין בלשון אשכנז דכל שם של לעז יש לו קצת שייכות לשם העברי כל אחד לפי משפחתו."

הב"ח עומד על כך שלמרות שברשימות שלפנינו אנחנו מוצאים שמות לעז אשר איננו מבחינים בכל קשר ביניהם ובין השם העברי הרי שהדבר נובע מהשבר הלשוני שנוצר במעבר מאשכנז לפולין. להבנת הב"ח למרות שבני המאה השבע עשרה בפולין אינם מבינים את הקשר בין השם העברי לשם הלעז המופיע בספרי שמות גיטין הרי בוודאי שבמקורו היה קשר כזה ולכן רק שמות לעז אשר קשורים לשם העברי יש לכותבם תחת המונח 'המכונה' ואילו השם לובא הינו שם נוסף חדש שאיננו קשור לשם העצם העברי ולכן הרי הוא ככל שם עברי אחר שיש לאדם ויש לכותבו תחת המונח 'דמתקרי'. נמצא שהב"ח חולק על ההבחנה היסודית בין שמות לעז לשמות עבריים ואינו מבחין ביחס שונה לשם לעז מתוך מטרה להראות שאיננו שם רצוי אלא להיפך שם הלעז הוא כינוי לשם העברי עצמו ומפאת קרבתו לשם העברי יש לכותבו תחת המונח 'המכונה'. לקראת סיום אני רוצה לעוד רובד פנימי המתלווה לדיון ההלכתי בנושא זה של היחס לשמות ומצביע על הנסיונות לפתור את אי הנחת הפנימית בדקדוק היתר בתחום זה של שמות בגט.

בחילוף מכתבים מרתק באמצע המאה השבע עשרה בין רבי מנחם מנדל קרוכמל מחבר שו"ת צמח צדק לרבי יהושע העשל בשו"ת פני יהושע.

בתוך דיון על הדרך לכתוב את השם מתתיה או מתתיהו כותב ר' מנחם מנדל קרוכמל: 'דצריך כוונה גדולה בשעת הגט שיפרדו זה מזה מזה מזה ומעלה וזה ספר כריתות שני כריתות ולפי אותיות שם הבעל ושם האשה משולבים למעלה באחיזתם וכשנכתבים השמות כהלכתן בגט אז הם נפרדים למעלה גם כן ומותרת לכל אדם אמנם ח"ו כשמשנין אות אפי' נקודה הגט אינו גט'

כלומר, הסיבה שפוסקי ההלכה מדקדקים בכתיבת השמות בגט, לדברי הצמח צדק איננה נובעת מתוך סיבות הלכתיות אלא מתוך המשמעות המטפיזית של הגירושין הנערכים בין האיש והאשה המשולבים למעלה באחיזתם ולכן חשוב לדקדק בשמות מכיוון שבמרחב הקבלי יש משמעות לכל שינוי אות או נקודה וזה הגורם לדקדוק בכתיבת השם בגט למטה בארץ.

בעל מגיני שלמה (אותו ר' יהושע העשל המוכר לנו מהפולמוס החריף עם הב"ח שפסל את הגט בו נכתב 'דמתקרי לובא') בתשובתו שם כותב לו 'אין לנו עסק בנסתרות ואלמלא ירדנו לענינים כאלו בנסתרות בלתי ספק שהיו חלילה כמה גיטין פסולין על פי השם שנתנו לו מאיתנו ית' אשר שם שמות בארץ והיינו צריכים לדקדק במלא וחסר ואלמלא היה נחסר אות אחת היה פסול יותר מבספר תורה כי אלו צריך להיות מלא להשלים שום מספר גימטריא נוטריקון ויש בזה פסול ממצרות אלא אנו אין לנו אלא שם שהעולם מבינים אותו ויודעים שהוא הוא גם איך העולם כותבין אותו ואין להאריך בזה' כלומר המגיני שלמה דוחה את הגישה המנמקת את סיבת הדקדוק בכתיבת השמות בגט בעולמה של הקבלה אלא טוען שיש כאן דרישה פשוטה ל'שם שהעולם מבינים אותו ויודעים שהוא הוא'.

בדיון זה מתגלה פן נוסף של המשמעות המוטענת בתחום זה של השמות ועל השימוש בתפיסות שמקורן בחסידי אשכנז כדי להצדיק את הדקדוק בנושאי כתיבת השם בגט. כפי שאנחנו רואים בשני המקרים גם בפולמוס בקראקא על 'דמתקרי' ו'המכונה' וגם בחלופת המכתבים בין הצמח צדק לפני יהושע על המעמד המטפיזי של השם הפרטי, ישנה בין השיטין רפלקסיה עצמית וניסיונות פנימיים למתן פשר לספרייה העצומה של 'שמות גיטין', ספרייה שהלכה והתפתחה ושיקפה את המטען העצום המונח על כתפיו של השם היהודי.

ז. לסיכום ניתן לומר, כי ספרות שמות גיטין משקפת שיח פנימי עמוק ומורכב של רבנים ופוסקים הן בספרי השו"ת והן בתוך ספרי השמות על הדרכים הנכונות לתיאור שמותיו של אדם ומלמדת אותנו על מערכת ערכים קהילתית מורכבת העומדת מאחורי הכרעות אלו בדרכי כתיבת השם ועיצוב הגט.

כפי שניסיתי להראות הדקדוק בכתיבת השמות בגט אינו נובע רק מהחמרה ומהקפדה יתירה בהלכות גיטין אלא חושף רבדים של שיח הרוחש בחברה החיה בשני מרחבים במקביל, במרחב הקודש בבית הכנסת ובה בעת יוצאת אל מרחב החול אל העולם ומדברת את שפת הסביבה הנוכרית. מצב של דו לשוניות זה מייצר שאלות זהות עמוקות הבאות לידי ביטוי בין היתר במדרג המעמדי וביחס לשם הלעז לעומת השם העברי.

שיח עמוק זה של זהות ומשמעות נשקף אלינו מתוך שפתה הפנימית של ההלכה בתוך ספריית 'שמות גיטין' ואולי לא לחינם נושא זה הפך לסוער ומשמעותי בתקופת ההשכלה במאבק על קוצו של יו"ד.